

СУДСКА ПРАКСА

ОШТЕЋЕЊЕ ПРЕКО ПОЛОВИНЕ И ЗЕЛЕНАШКИ УГОВОРИ

1. — По ранијем Српском грађанском законнику свака страна у двостраном уговору могла је захтевати раскид уговора под условом да није била добила ни пола вредности онога што је била дала или се била обвезала дати другој страни (§ 559). Код куповине и продаје то су могли и купац и продавац, иако је скоро редовно раскид тражио продавац. Али је друга страна могла, под извесним условима, ако је хтела, да одржи уговор на снази: ако је раскид уговора тражио продавац зато што је уговорена цена била мања од половине вредности ствари коју је био продао, купац је могао одржати уговор на снази ако је пристајао да доплати колико недостаје до праве вредности ствари; ако је раскид тражио купац зато што је уговорена цена била већа од двоструке вредности ствари, продавац је могао одржати уговор на снази ако је пристајао да се цена снизи до износа вредности ствари. Поређење узајамних престаџија вршило се према вредностима које су оне имале у време закључења уговора. Доцније промене њихових вредности биле су без утицаја на пуноважност уговора. Ако је несразмера узајамних давања била толика да једна страна није добијала ни пола онога што је била дала или се била обвезала дати другој страни, онда се говорило да је она претрпела оштећење преко половине (*laesio enormis*) и због тог оштећења, зато што је за једну страну био лезионаран, уговор се могао раскинути на захтев те стране.

Све су то општа и врло добро позната правила. Она су у Српски грађански законик прешла из Аустриског грађанског законика (§ 934), где су дошла из Јустинијановог кодекса. У том кодексу налази се једна конституција коју његови састављачи приписују императорима Диоклецијану и Максимијану, а за коју се каже да је издата 285 године, и у којој стоји:

„Ако сте ти или твој отац отуђили за мању цену ствар чија је цена већа, човечно је или да добијеш натраг продату земљу по одлуци суда, пошто вратиш цену купцима, или да ти купац, ако он то хоће, доплати колико недостаје до правичне цене“ (с. 2 Cod. 4,44).

И по Српском грађанском законнику, као и по Јустинијановом кодексу, критериум је био чисто објективан: било је потребно, али је било и довољно, да једна страна у двостраном уговору не прима по том уговору ни пола вредности онога што је договала или је већ била дала другој страни. Кад је то био случај онда се могао тражити раскид уговора без обзира на ма какав субјективан момент.

Било је споредно да ли је тако оштећена страна знала колике су праве вредности узајамних давања и да вредност онога што она по уговору може да тражи од друге стране не износи ни пола вредности онога што је она по том истом уговору дуговала другој страни.

Није било тако у овом погледу у Хрватском и Аустриском грађанском законикау. Тамо, као што је познато, и као што ћемо после видети, принцип раскида због оштећења преко половине имао је мањи домаћај, пошто право на раскид није припадало уговорнику који је знао праву вредност ствари па је ипак пристао на несразмерну цену.

Најзад, стране уговорнице могле су се још у самом уговору одрећи права да траже раскид уговора због оштећења преко половине (§ 560).

2. — Вреде ли ова правна правила и данас? Или би можда у њиховом комплексу требало разликовати она која и даље вреде од оних која су изгубила снагу правних правила. У сваком случају ваљало би утврдити зашто неко од њих данас не би више имало карактер правног правила. Није довољно рећи да неко раније правно правило више не одговара нашим потребама и промењеним приликама. Ваља то тврђење и образложити. Доктрина Врховног суда ФНРЈ у том погледу врло је јасна и прецизна:

„Суд се мора послужити методом која је означена у члану 4 Закона о неважности правних прописа донетих пре 6 априла 1941 год. и за време непријатељске окупације. Полазна идеја при томе јесте гледиште да су изгубили правну снагу прописи који су важили пре 6 априла 1941 (чл. 2 Закона). По чл. 4 суд може да у решавању конкретних ствари примени поједина правила, садржана у тим старим законима, уколико нису у супротности са Уставом ФНРЈ и уставима народних република, са законима и осталим важећим прописима донетим од надлежних органа нове државе, као и са начелима уставног поретка ФНРЈ и њених република.

„Законски израз из чл. 4 „могу по овом закону да се примењују“ значи уствари дужност суда да с обзиром на конкретну ситуацију сваког конкретног случаја о коме решава, утврди да ли би примена појединог правног правила садржаног у старом закону била допуштена у смислу чл. 4 и, уколико нађе да би та примена била противна, суд мора то нарочито да образложи с позивом на пропис, установу, практично политичке задатке и другу принципијелну одлуку поретка којима се таква примена супротставља. Суд не може да уопште и необразложено одбије овакву конкретну оцену, полазећи од апстрактног гледишта да извесно правило из старог закона не важи као правно правило.“ (Решење Врховног суда ФНРЈ Гз. 24/51 од новембра 1951, *Збирка одлука врховних судова*, I, бр. 145, Београд, 1952.)

Према непотпуним обавештењима судови у нашој земљи примењују у овој материји ранија правна правила, и раскидање уговора због прекомерног оштећења дозвољава се под условима који су ранијим законима били утврђени.

Међутим, у једној пресуди Врховног суда НР Србије стоји између осталих мотива због којих одбија једну жалбу на пресуду окружног суда и ово:

„... Раскиду уговора због оштећења преко половине нема места, пошто су правна правила, која су раније важила у супротности са садашњим схватањима да се уговор има сматрати ништавним само ако је уговор склопљен под притиском или у заблуди, тј. у отсуству слободне и одређене воље саговорача.“ (Пресуда од 27 маја 1953, Гз. — 333/53.)

Није нужно задржавати се на тврђењу да се по садашњим схватањима имају сматрати ништавним само уговори склопљени под притиском или у заблуди. Има очигледно и других узрока ништавости у нашем праву. Пресуди вероватно и није био циљ да то негира, иако то излази из усвојене редакције. Можда се хтело рећи, под утицајем правила Хрватског и Аустриског законика, да се о оштећењу води рачуна само ако је оштећени уговорник био у заблуди о вредностима узајамних престаџија. То је, уосталом, доктрина и Француског грађанског законика. Али све то, ма како било, није важно за наше главно питање, које је решено у самом почетку наведеног образложења, према коме „раскиду уговора због оштећења преко половине нема места.“

Кад би се остало при пракси започетој овом пресудом то би значило потпуно напуштање принципа раскида уговора због оштећења преко половине, те се ни један уговор не би могао раскинути из тог узрока. Овај обрт не изгледа основан. Напротив, данас код нас има више разлога него у раније време да овај принцип остане у нашем правном систему. Он треба да добије још већи значај и да му се да већи домашај. У принципу раскида двостраних уговора због оштећења преко половине долази до изражаја идеја о потреби једнакости престаџија, о њиховој еквивалентности у тим уговорима. Постојање велике несразмере између узајамних престаџија противно је самој идеји ових уговора. Оштећење преко половине значи да је једна страна извукла из уговора претерану корист на рачун друге стране; оно чини уговор неправичним и оправдава допуштање другој страни да уговор, ако хоће, раскине због тога. Како би се уосталом могло објаснити да се принцип који потиче из социјалистичког начина гледања на односе међу људима, и који је имао места у многим индивидуалистичким правима, да се тај принцип брише из социјалистичког права? Дакле, не само да овај принцип не треба напуштати, него му треба дати у нашем праву још више места него што га је раније имао. У том правцу, потпуно супротном ономе којим нас упућује наведена пресуда, требало би правити одговарајуће измене у овој материји и отступати од ранијих правила.

3. — Једно од тих правила тиче се могућности одрицања од права на раскид. Према прописима ранијег Српског грађанског законика стране уговорнице, као што смо у почетку потсетили, могле

су се још у самом уговору одређи права да траже раскид уговора ако би се доцније показало да је једна страна оштећена преко половине (§ 560). Правило о раскиду уговора због оштећења преко половине имало је дакле само диспозитиван карактер (в. и Хрватски и Аустриски грађански законик, § 935). Практично, то је имало за последицу да су се у скоро свима знатнијим уговорима стране уговорнице одрицале унапред од права да траже раскид уговора због оштећења преко половине. Одрицање од права да се тражи раскид уговора због оштећења преко половине било је постало стилска клаузула. Тиме је једно правило, чија је сврха била да осигура колику-толику сразмеру између давања уговорника у двостраним уговорима, било лишено своје садржине, и неправични уговори били су обезбеђени од захтева оштећене стране да буду раскинути. Та пракса продужава се и данас, и у уговорима, нарочито у уговорима о продаји и размени некретнина, та се клаузула редовно среће. Колико је познато, код нас се њена пуноважност не ставља у питање.

Међутим, само један мали осврт на упоредно право показује нам колико је ово правило у нескладу са нашим данашњим правом. Тако, Француски грађански законик, који је иначе сав прожет принципом слободе уговарања и претставља триумф индивидуализма у законодавству, има у овом питању супротну доктрину. То је утолико више интересантно што овај законик не познаје један општи принцип раскидања двостраних уговора због прекомерног оштећења, већ дозвољава раскид уговора из тог узрока само у неким изузетним случајевима. Један од тих случајева је и случај продаје некретнина. Раскид таквог уговора може тражити продавац кад је уговорена цена нижа од пет седмина вредности продате некретнине. Купац не може тражити раскид уговора никада, ма колико да су његове обвезе несразмерно веће од продавчевих. Од права да тражи раскид уговора због прекомерног оштећења продавац се не може одређи уговором о продаји. Он се не може одређи тог права ни посредно, ако би у уговору изјавио да поклања купцу вишак вредности. Продавац, каже чл. 1674 Француског грађанског законика, „има право да тражи раскид продаје чак и ако се у уговору изрично одрекао могућности да тражи овај раскид и ако је изјавио да поклања вишак вредности“. То значи да су по француском праву такве одредбе у уговорима о продаји ништаве. У ограниченом обиму, у коме дозвољава раскидање уговора због прекомерног оштећења, Француски грађански законик ставио је ово правило ван домашаја воље странака, и уврстио га у принудно право. То је био сигуран начин да се спречи изитраванье идеја које су довеле до овлашћења продавца да тражи раскид уговора о продаји због прекомерног оштећења и да се осигура заштита оштећеног.

Доктрина Француског грађанског законика очигледно одговара више основи правила о раскиду уговора због оштећења преко по-

ловине него доктрина Српског грађанског законика. Француски законодавац није прихватио принцип раскида лезионарних уговора у целини. Али уколико га је прихватио он му је дао логичне допуне. У нашем праву те његове допуне су још више индифициране, те би се могло узети да су и код нас ништаве клаузуле о одрицању у самом уговору од могућности да се захтева раскид уговора због оштећења преко половине.

4. — Друго једно правило ранијег права које би из истих основних разлога требало напустити данас не налази се у Српском грађанском законнику, већ у Хрватском и Аустриском грађанском законнику. По њима, онај уговорних који је „на несразмерну цену ипак пристао иако му је права вредност била позната“ (§ 935), није могао тражити раскид због оштећења. За раскид уговора није, дакле, био довољан факт да „једна страна није примила од друге стране ни половину од обичне вредности онога што је она овој страни дала“ (§ 934); било је потребно још и да оштећени уговорник није знао за несразмеру између праве вредности ствари и уговорене цене. За право на раскид била су потребна два услова: један објективан, који се састојао у несразмери узајамних давања, и други субјективан, који се састојао у заблуди оштећеног уговорника о стварном односу између цене и вредности ствари. То је знатно сужавало поље примене нашег правила.

И у овом погледу интересантно је поређење са француским правом. У француској теорији, прекомерно оштећење, уколико се о њему води рачуна, те се због њега дозвољава раскид уговора у одређеним случајевима, сматра се традиционално као мана воље. Француски грађански законик говори начелно у њему у секцији у којој је реч о сагласности воља и заблуди, принуди и превари (чл. 1109--—1118). У теорији се због тога обично каже да се у сваком случају несразмера између узајамних давања страна уговорница среће или заблуда оштећенога, или превара од стране његовог саговорника, или нека принуда, или бар нужда у којој се налазио оштећени, које објашњавају како је дошло дотле да су стране уговориле несразмерна давања. То би значило да уколико не би постојала мана у вољи оштећеног уговорника, он не би могао да захтева поништење уговора. Па ипак, француски Касациони суд од пре извесног времена сматра у случају продаје некретнина да има места раскиду продаје због прекомерног оштећења само ако постоји законом предвиђена несразмера између уговорене цене и вредности некретнине, не истражујући, дакле, како је дошло до оштећења, и не тражећи да ли је оно последица неке мане продавчеве воље. Он је у случајевима ове врсте напустио субјективни критериум и задовољава се чисто објективним критериумом. Тиме је наше правило добило много већи домашај; и примењује се и у случајевима који су му раније измицали. То показује да наше правило осваја терен и кроз судску праксу и у оним правима у којима је његов домашај раније био незнатан. Треба ли да ми останемо на позицијама које су други већ напустили, иако су за то имали мање разлога него ми?

5. — Ми смо у два претходна параграфа видели да би принципу раскида уговора због оштећења преко половине требало дати већи домаћај него што га је имао по ранијим законима, и да би због тога требало одбацити два правила која су тај домаћај сужавала. Али би се могло такође питати да ли принципу раскида лезионарних уговора не би требало ставити једно ново ограничење, али које изгледа да одговара његовој природи и сврси. Наиме, при испитивању да ли постоји оштећење пореде се вредности које су узајамне престације имале у време кад је уговор закључен (§ 559, ст. 3, Српског грађанског законика, § 934 Хрватског и Аустриског грађанског законика). О доцнијим променама вредности не води се рачуна, и то је разумљиво: са њима стране нису рачунале, или, ако су и рачунале са њима, обично су очекивале промене у другом правцу. Правило је разумно и треба остати при њему. — Али се може догодити да неки лезионарни уговор престане бити лезионаран током времена. Претерана несразмера између узајамних давања која је постојала у тренутку закључења уговора могла је нестати, или због тога што је вредност онога што је оштећени примио или што треба да прими, накнадно порасла, или због тога што је вредност онога што је он дао или се обвезао дати, накнадно пала, и тако је могло доћи до неког изравнања. Треба ли и у том случају дозволити раскид уговора због тога што је оштећење преко половине постојало у тренутку закључења уговора, или га треба одбити због тога што не постоји више у тренутку тужбе? Може ли се рећи, пошто је несразмера узајамних давања накнадно нестала, да је отпао разлог за тражење раскида? А шта ако је оштећење остало и после промене вредности, само више није преко половине? Италијански грађански законик дозвољава раскид само ако је оштећење трајало „до времена када је тужба поднесена“ (чл. 1448, ст. 3). То изгледа претерано. Зашто бисмо одбили могућност раскида ако је несразмера само толико смањена колико да оштећење не буде преко половине, али је опет остала врло велика?

Питање је сложено и захтева дискусију у детаљима. Са неком ситуацијом може се рећи само толико да не би изгледало основано дозволити раскид уговора ако је оштећење преко половине, које је постојало у тренутку закључења уговора, сасвим нестало у тренутку подношења тужбе за раскид.

6. — Најзад, у допуну ових размишљања, треба додати да наше право располаже данас још једним ефикасним средством за борбу против неправичних уговора. То је забрана зеленашких уговора, која је изречена у чл. 263 Кривичног законика:

„Ко за услугу коју чини неком лицу прими или уговори за себе или другога несразмерну имовинску корист искоришћујући његово тешко имовинско стање, нужду, недостатак искуства или лакомисленост, казниће се затвором до три месеца и новчаном казном“.

Самим тим што њихово закључење претставља кривично дело уговори описани у овом тексту лишени су грађанскоправних дејстава; они су апсолутно ништави, јер су противни јавном поретку, што значи, између осталог, да се искоришћено лице не може ни унапред ни доцније одрећи могућности да захтева поништење уговора, и да право на поништење уговора не може застарети.

Сличан пропис појавио се у иностранству пре више деценија у неким казним законима одакле је прешао у грађанско право. Садржина коју му је дао Немачки грађански законик у чувеном „зеленашком параграфу“ (§ 138) прихваћена је са мањим или већим изменама у многим другим законикима, као што су Швајцарски законик о облигацијама (чл. 21), Аустриски грађански законик (нови чл. 879), Руски грађански законик (чл. 33), Пољски законик о облигацијама из 1933 (чл. 42), Италијански грађански законик (чл. 1448). У неким правима ови уговори су апсолутно ништави, а у неким се ниште само на захтев експлоатисане стране.

У неким правима као што су немачко, швајцарско, руско, италијанско, не постоји поред забране зеленашких уговора и могућност раскида лезионарних уговора. Неки писци сматрају да је могућност раскида лезионарних уговора неефикасно и застарело средство, које се данас може корисно заменити забраном зеленашких уговора. Постављени циљ постигао би се потпуније овим другим средством.

Има, међутим, права која познају истовремено оба средства: и могућност раскида уговора због прекомерног оштећења и забрану зеленашких уговора. Тако је по Аустриском грађанском законнику, који у §§ 934 и 935 говори о могућности раскида уговора због оштећења преко половине, а у § 879, ст. 2, тач. 4, измењеном 19 марта 1916 изриче ништавост зеленашких уговора:

„Нарочито су ништави ови уговори: ...4) ако неко искоришћава лакомисленост, тежак положај, слабоумност, неискучство или душевно узбуђење другог на тај начин што учини да се њему или неком трећем лицу за неку престацију обећа или изврши нека противпрестација, чија имовинска вредност стоји у очигледној несразмери са вредношћу престације.”

Ако се ближе загледа у ствар, биће лако уверити се да забрана зеленашких уговора не чини непотребним правило о могућности раскида лезионарних уговора. Биће случајева у пракси који ће пасти и под удар забране зеленашких уговора, и под удар правила које дозвољава раскид уговора због оштећења преко половине. Али ће бити и случајева који ће пасти само под удар једног од њих, пошто услови за примену правила забране зеленашких уговора и правила о могућности раскида због оштећења нису исти.

Да би један уговор могао бити раскинут због прекомерног оштећења потребно је, али је и довољно, бар по нашем праву, да једна страна не добија по том уговору ни пола вредности онога што даје другој страни. Критериум је рачунски, чисто објективан. А да би један уговор могао бити поништен зато што је зеленашки, није по-

требно да из њега произилази за једну страну оштећење преко половине. Зеленашки уговор може бити поништен и због мање несразмере између давања страна уговорница. Али није довољно да постоји несразмера између њихових давања; потребно је поред тога да је до те несразмере дошло тако што је једна страна искористила „тешко имовинско стање, нужду, недовољно искуство или лакомисленост“ друге стране. Овде је критериум субјективан. Зато кад се не утврди да страна која из уговора извлачи несразмерну имовинску корист није до тога дошла искористићујући нужду, неискуство или лакомисленост свога саговорника, онда се уговор неће моћи поништити као зеленашки. Он ће можда бити раскинут због оштећења, али то ће моћи бити само ако се „несразмерна имовинска корист“ једне стране буде састојала у томе што је њено давање мање од половине вредности онога што је примила од друге стране.

Има између ова два средства борбе за правичност у уговорима и других разлика. Сврха ових редова није проучавања ових средстава него само да се покаже да поред модерне забране зеленашких уговора има у нашем правном систему места и за старо правило којим се дозвољава раскид уговора због оштећења преко половине. Могућност раскида уговора због оштећења преко половине дозвољава да се исправе неке неправичне ситуације које би иначе остале ван домаћаја забране зеленашких уговора. Зато је претерано рећи да је ово старо правило „у супротности са садашњим схватањима“. Може се, напротив, рећи да ми треба да прихватимо и даље развијемо идеју која се налази у његовој основи, а коју напред наведена конституција коју Јустинијанов кодекс приписује Диоклецијану и Максимијану, изражава тако јасно и добро речима: „*humanum est...*“

Михаило Константиновић

ОДГОВОРНОСТ ЖЕЛЕЗНИЦЕ ЗА ШТЕТУ ПРОУЗРОКОВАНУ НЕБЛАГОВРЕМЕНИМ АВИЗИРАЊЕМ

1. „Тужилац је 17 септембра 1950 предао на железничкој станици Микановци на брзовозни превоз на своју адресу у Винковцима једног убијеног јелена тешког 150 кг. Јелен је истога дана превезен у Винковце, а тужиоцу авизиран тек 19 септембра 1950 у 8 часова. Тужилац је приликом преузимања утврдио да је месо неупотребљиво за људску исхрану, јер се укварило, па је тужбом тражио да се Дирекција железница у Винковцима обавезе на накнаду штете од Дин. 7.500 и да му врати плаћени подвоз од Дин. 74.

„Тужена Дирекција железница признала је наводе тужбе, али је истакла приговор промашене пасивне легитимације с обзиром да по Уредби о обавезном осигурању пошиљака предатих на превоз железницама накнаду исплаћује Државни осигуравајући завод.

„Друготужени Државни осигуравајући завод предложио је да се претходно утврди да ли је пошиљка покривена осигурањем.“